

دو فصلنامه علمی کاشان‌شناسی، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

دوره ۱۳، شماره ۲ (پیاپی ۲۵)، صفحات: ۴۵-۶۴

مقاله علمی پژوهشی

کتیبه ایلخانی قنات لالالون برزک کاشان

محمد مشهدی نوش آبادی*

چکیده

برزک یکی از شهرهای کوهستانی منطقه کاشان دارای آب‌وهوای معتدل، بارندگی مناسب، چشمه‌ها و قنات‌ها و مزارع متعدد است و باغداری و کشاورزی در آن پررونق است. بر بالای مظهر یکی از قنات‌های این شهر به نام لالالون، تخته‌سنگی باقی است که بر آن کتیبه‌ای موجود است. در این مقاله ضمن اشاره به مزارع برزک، مزرعه لالالون، مختصات و کیفیت تخته‌سنگی که کتیبه حفر قنات بر آن کنده شده است، متن کتیبه بازخوانی گردیده و سپس به جایگاه اجتماعی و دینی بانی قنات پرداخته شده است. در این کتیبه سیزده‌سطری به دستور حفر قناتی موسوم به قاسم‌آباد، توسط ابوالقاسم زید نراقی، یکی از بزرگان دینی منطقه اشاره شده است. این کتیبه شامل دستور حفر قنات، نام و القاب بانی، دعای خیر به وی و تاریخ حفر قنات است. کتیبه قنات لالالون در دوره حکومت غازان خان و به سال ۶۹۵ هجری نوشته شده و در کنار دو کتیبه سال ۷۰۵ که به بنای دو مسجد در برزک اشاره شده، نشان‌دهنده تحولات اجتماعی و فرهنگی دوره غازانی و رونق و آبادانی برزک در دوره ایلخانی است. نکته مهم دیگر اینکه بخش‌های زیادی از این کتیبه نابود شده یا در معرض تخریب قرار دارد و هیچ‌گونه محافظت فنی نداشته و هنوز به ثبت تاریخی نرسیده است.

کلیدواژه‌ها: کاشان، برزک، ایلخانی، کتیبه قنات لالالون، ابوالقاسم نراقی.

کتیبه ایلخانی قنات
لالالون برزک کاشان

* دانشیار گروه ادیان و فلسفه، دانشگاه کاشان / mmn5135@kashanu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۹/۷/۶ تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۱/۱۵

۱. مقدمه

برزک^۱ یکی از شهرهای خوش آب و هوای منطقه کوهستانی کاشان است که در فاصله ۵۰ کیلومتری از مرکز شهرستان با جاده آسفالت و در ارتفاع ۲۰۶۰ متری از سطح دریا در دامنه شمالی رشته کوه کرکس قرار دارد (تصویر ۱). این شهر به دلیل جاذبه‌های طبیعی بدیع، مورد توجه علاقه‌مندان و گردشگران قرار گرفته است. از گذشته‌های دور، شغل مردم این شهر کشاورزی، باغداری و دامپروری است، اکنون نیز بخش عمده اقتصاد این شهر را همین مشاغل تشکیل می‌دهد و از مشاغل تابعه آن صنعت گلاب‌گیری است که رونق بسیاری دارد.

تصویر ۱: موقعیت جغرافیایی شهر برزک

یکی از آثار تاریخی دوران ایلخانی برزک، کتیبه قناتی از قرن هفتم هجری است که نگارنده به دنبال اشاره‌ای به این کتیبه در یکی از آثار مکتوب برزک و با راهنمایی افراد محلی حدود یک دهه قبل، آن را که در مزرعه لالالون از مزارع مجاور شهر برزک قرار دارد، شناسایی کرد. حاصل چند بار عکاسی، کتیبه‌خوانی و تحلیل این کتیبه که خوانش آن بسیار مشکل بود، در این مقاله فراهم آمده است (تصویر ۲).

تصویر ۲: موقعیت دشت لالالون در شهر برزک

۲. نگاهی به تاریخ برزک

برزک از جمله شهرهای تاریخی منطقه کاشان است.^۲ گرچه آثار و شواهدی از حضور جوامع انسانی دوره پارینه‌سنگی در ارتفاعات منطقه نیاسر در جاهایی مانند غار رئیس و تنگه خزاق شناسایی شده و به تازگی نیز در نیاسر در نزدیکی کوه «هیم» نشانه‌هایی سطحی از دست‌افزارهای دوره پارینه‌سنگی جدید مشاهده شده است و از طرفی هم در دوران پیش از تاریخ، از محوطه‌های سیلک یک و دو گرفته تا محوطه‌های متعلق به هزاره چهارم، سوم و دوم و نخست پیش از میلاد که در دره رهق نیز شناسایی شده، در مناطق و دره‌های مرتفع‌تر به نظر می‌رسد شروع جدی استقرار به هزاره نخست پیش از میلاد بازمی‌گردد. قدیمی‌ترین استقراری که تاکنون از دره‌های مرتفع‌تر از نیاسر در ارتفاعات کاشان یافت شده، گورستان متعلق به دوره آهن در مرق است که آن هم به تازگی کشف شده و باقی آثار این محدوده‌ها به نظر، بیشتر به دوران تاریخی یا اسلامی تعلق دارند؛ از جمله نقوش و کتیبه‌های ساسانی در دژ کوهستانی معروف به قلعه ترشک واقع در شمال شرقی برزک (صولت، ۱۳۹۰: ۹۷-۱۰۲). البته باید گفت که شاید این وضعیت به علت عدم انجام بررسی باستان‌شناسی در این منطقه باشد و ممکن است با بررسی‌های دقیق و گسترده باستان‌شناسی، معلوم شود تاریخ حضور انسان و شروع استقرار در این مناطق، قدیمی‌تر باشد.

مهم‌ترین محوطه باستانی که تاکنون در منطقه برزک شناسایی شده، محوطه موسوم به تپه قلعه است که در اصل برآمدگی طبیعی است که آثار و بقایای ساخت‌وسازها و همچنین بقایای باستان‌شناختی اعم از هاون‌هایی که در دل صخره‌ها ایجاد شده، قطعات سفال و نیز آثاری از سائیدگی‌هایی روی صخره‌ها دیده می‌شود که به نظر، حاصل دست‌کاری انسانی روی آن‌ها باشد. شاید حضور انسان در منطقه برزک و همچنین در محوطه قلعه تپه دست‌کم از اواخر دوران ساسانی و اوایل اسلام محرز بوده و این حضور به‌طور مداوم و پیوسته تاکنون ادامه یافته است.^۳

از دوران ایلخانی برزک نیز آثار مهمی برجای مانده است که به آن خواهیم پرداخت. از دوران صفوی آثاری بر روی صندوق قبر زیارتگاه چهل‌دختران (امامزاده احمد) کتیبه‌های نفیس و تاریخ ۱۱۱۳ هجری نوشته شده است. صندوق قبر امامزاده محمود نیز از این دوران است. بیشتر نقوش و کتیبه‌های برجای‌مانده از مسجد جامع متعلق به دوران زندیه است. در کتیبه‌ای که به نام هنرمندان نقاش و نجار و خوش‌نویس اشاره می‌کند، تاریخ هجری ۱۱۸۴ قید شده است. در این دوران، مسجد جامع تعمیر اساسی شده و بسیاری از آثار جدید این دوران جایگزین آثار فرسوده دوران ایلخانی شده است.

در غائله نایب حسین کاشی یکی از مناطق مورد هجوم، آبادی برزک است. ظاهراً برزک و کوهپایه اطراف آن به دلیل موقعیت کوهپایه‌ای و دوری از شهر و نزدیکی با مخفیگاه‌های نائیبان در حُمل و ذُرّه جولانگاه نائیبان بوده است؛ اما واقعه‌ای که به‌عنوان یکی از جنایت‌های این گروه از آن یاد می‌شود، حمله به برزک و کشتن مخالفان خود در این آبادی و دزدیدن ذخیره سالانه مردم و ربودن احشام و چهارپایان مردم بینوا بوده که باعث بروز قحطی در برزک و آواره شدن مردم به اطراف و اکناف و مرگ تعدادی از اهالی بر اثر گرسنگی شده است. منابع تاریخی این واقعه را در صفر سال ۱۳۳۶ قمری (آذر ۱۲۹۶ شمسی) ذکر کرده‌اند (در این باره نک: هیبتی برزکی، ۱۳۸۵: ۳۶-۵۸؛ خسروی، ۱۳۶۸: ۲۸۴ و ۲۴۹؛ مدنی کاشانی، ۱۳۷۸: ۱۰۵؛ مشهدی نوش‌آبادی، ۱۳۹۱: ۳۰-۵۳)

در این مقاله، کتیبه‌ای تاریخی با موضوع حفر قناتی از دوره ایلخانی، معرفی و خوانش و تحلیل شده است. این کتیبه که تاکنون معرفی نشده، بر روی تخته‌سنگی در مزرعه لالالون برزک قرار دارد. بنا بر اسناد موجود، باشکوه‌ترین دوران ترقی در برزک را باید دوره ایلخانی دانست. از این دوران باشکوه اسناد مهمی برجای مانده است که لااقل سه سند تاریخ‌دار مربوط به سال‌های ۶۹۵ و ۷۰۵ اهمیت فراوان دارد. سند اول که سال ۶۹۵ را نشان می‌دهد، مربوط به حفر قنات در

مزرعه لالالون شهر برزک است که در این مقاله به آن پرداخته شده است. کتیبه دیگر به ساخت دو مسجد در بخش علیا و سفلی برزک در سال ۷۰۵ اشاره دارد که یکی از آن‌ها مسجد جامع برزک است. این کتیبه‌ها نشان می‌دهد که در آن دوران نیز برزک آبادی بزرگ و مورد توجه بزرگان، صاحب‌منصبان و علمای عصر بوده است.

سند دیگر مربوط به ساخت مسجد جامع است که سال ۷۰۵ هجری را نشان می‌دهد. این مسجد یکی از باشکوه‌ترین آثار دوره ایلخانی منطقه کاشان است که گرچه در حدود سال ۱۳۵۷ شمسی به‌طور کامل تخریب و مسجدی تازه به‌جای آن ساخته شده است، بیش از صد تخته چوب از سقف مسجد باقی مانده که مزین به کتیبه‌ها و نقوش دوران ایلخانی و زندیه است. همه این‌ها به‌علاوه در دولنگه سالم و نفیس دارای تاریخ ۷۰۵ هجری، در موزه مردم‌شناسی برزک نگهداری می‌شود.

۳. کشاورزی برزک

اسناد و مدارک از رونق کشاورزی در برزک حداقل از دوره ایلخانی خبر می‌دهد. در این دوران، جمعیت ساکن در برزک در مزارع و دشت‌های اطراف کشاورزی می‌کرده‌اند. اما عمده گزارش‌های مربوط به کشاورزی و مزارع برزک بیشتر از دوره قاجار به‌بعد است. کلاتر ضرابی در تاریخ کاشان (تألیف ۱۳۸۷ قمری) مزارع این آبادی «معظمه معتبره سردسیر، خوش‌آب‌وهوا و روح‌افزا» را شامل یک قنات و دو چشمه، و مزارع تابعه آن را نابر، بیشه، چاله نقر (احتمالاً باقر)، سیرون، بزمجه، کروس، قاصوره پردیو، ویشنگ و رزه می‌داند (کلاتر ضرابی، ۱۳۷۸: ۱۴۶).

«کتابچه حالات و کیفیت بلده و بلوکات و مزارع دارالمؤمنین کاشان» (۱۲۹۶ قمری) است که در آن ضمن پرداختن به کاشان و آبادی‌های تابع آن درباره کشاورزی و مزارع برزک می‌نویسد: «قریه برزک از قراء بزرگ و باروح و صفاست. آب زیاد و اراضی کم دارد. از ابتدا تا انتهای آن یک فرسخ راه است. مشروب از یک قنات و دو چشمه که هریک سه سنگ مساحی آب دارد. باغات زیاد دارد. فاضل آب او می‌رود در مزرعه نابر که محل چشمه راوند است» (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۴: ۳۰۲). وی مزارع تابعه آنجا را مشتمل می‌داند بر «مزرعه نابر، مزرعه چاله باقر، مزرعه کاه روز، مزرعه قاصوره، مزرعه ورمال، مزرعه بزم چه، مزرعه یشبک (ویشنگ)، مزرعه رزه، مزرعه بیشه». همو جمعیت برزک را ۷۴۴ نفر در ۲۱۵ خانوار و مالیات برزک را ۱۲۱۴ تومان ذکر می‌کند (همان: ۳۰۳).

یکی از تحقیقاتی که به تازگی درباره کشاورزی برزک صورت گرفته، مقاله «نظام آبیاری و اصطلاحات کشاورزی برزک» است که در آن به چشمه‌ها، قنات‌ها و مزارع برزک، روزقه‌ها، متولیان و کارگزاران آب، فرهنگ اصطلاحات رایج آب و آبیاری اشاره شده است (خیرخواه، ۱۳۹۵: ۱۱۰-۱۳۵)؛ از جمله به ۲۸ چشمه و قنات و مزارع وابسته به آن اشاره رفته است (همان: ۱۱۱-۱۱۶).

۴. مزرعه لالالون برزک

قنات و مزرعه مورد بحث که کتیبه در آن قرار دارد، مزرعه لالالون است که به نام‌های مختلف تلفظ می‌شود. هیئتی و جهانی لالالون (lalalun) (هیئتی برزکی، ۱۳۸۳: ۱۸؛ جهانی برزکی، ۱۳۸۵: ۴۰) و خیرخواه آن را لالالون (خیرخواه، ۱۳۹۵: ۱۱۱) و لالالون (laalalun) (همان: ۱۱۶) ثبت کرده است. با این اوصاف، در نزد مردم از این مزرعه به‌عنوان لاهلالون (lahlalun) یاد می‌شود (تصویر ۳).

تصویر ۳. موقعیت کتیبه در مزرعه لالالون

درباره وجه تسمیه این مزرعه بر آن هستند که لالالون به معنای دره آلاله یا دره لاله است؛ زیرا در زبان محلی برزک «لا» به معنای دره است.^۴

مزرعه لالالون که به معین‌آباد نیز شهرت دارد، در جنوب غربی برزک در بستر رودخانه‌ای به همین نام در متوالیه دره‌های منشعب از کمر قبله برزک قرار گرفته است؛ این مزرعه با مساحتی

بالغ بر یک هکتار توسط آب قنات اختصاصی بالادست خود مشروب می‌شود. بخشی از مزرعه مذکور بایر بوده و درختان غیر مثمر در آن یافت می‌شود.

قنات آن در فاصله حدوداً ۷۰۰ متری در بستر مسیل لالالون و در جهت جنوب غربی به شمال شرقی است و شامل مادرچاه نیمه عمیق و چند دهنه چاه تالی است و آبدهی معمول آن تقریباً سه تا شش لیتر بر ثانیه است^۵ که در دو استخر تنظیمی داخل باغ جمع‌آوری شده و به‌طور ثقلی در آبیاری مزرعه مزبور به کار گرفته می‌شود.

کیفیت آب قنات لالالون مناسب بوده و سختی پایینی دارد و در خشکسالی‌ها افت شدید آبدهی ندارد که در اصطلاح عرف کشاورزی برزک، به محکم بودن آب مشهور است. از آثار قدیمی در این قنات به‌غیر از کتیبه دوره ایلخانی، برکه‌ای زیبا و درختی کهنسال است. آب قنات در برکه جمع می‌شود و درخت صفایی به آن داده است. در سال‌های اخیر، اطراف مزرعه برای تعیین حدود، خاک‌ریزی شده است و در جانب جنوبی برکه و در فاصله چندمتری، استخری برای پرورش ماهی ایجاد شده است که هیچ‌کدام با محیط بکر و دست‌نخورده آن تناسب ندارد.

خاک حاصلخیز و آب مکفی مزرعه مزبور باعث رشد و نمو انواع درختان مثمر و غیر مثمر در این منطقه شده است؛ مانند ون، صنوبر، توت، سنجد، گردو، بادام و زردآلو.^۶ مالکیت باغ لالالون و قنات اختصاصی آن در حال حاضر به محمد مهران‌فر تعلق دارد. قبل از وی سید جواد سادات الحسینی و رضا کاظمینی و ورثه متقی کاشانی مالکیت شخصی داشته‌اند و تاریخ سند رسمی و پلاک ثبتی دارد.

در منابع دوران قاجاری، ذکری از این قنات نیامده است؛ شاید بدان دلیل که در این دوران، لالالون در ردیف قنات‌های بزرگ و بااهمیت برزک نبوده است. در کتابچه حالات و کیفیت بلده و بلوکات و مزارع دارالمؤمنین کاشان از دو چشمه و یک قنات در قریه باروح و باصفای برزک بدون ذکر نام یاد شده است، اما در فهرست مزارع نه‌گانه تابعه برزک، ذکری از این مزرعه لالالون نشده است (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۴: ۳۰۲ و ۳۰۳). ضرابی در تاریخ کاشان نیز در ذکر مزارع قاجاری برزک از مزرعه لالالون نمی‌کند (کلاتر ضرابی، ۱۳۷۸: ۱۴۶).

اما نام این قنات مزرعه در منابع جدیدتر آمده است؛ هیئتی برزکی لالالون را یکی از قنات‌های چهارگانه برزک در کنار قنات زاغر، علیا و پریون ذکر کرده و درباره کتیبه قنات می‌نویسد: «در کنار این قنات سنگ‌نوشته‌ای هست که سال حفر قنات را محرم‌الحرام سنه خمس

سبعین [تسعین] و ست مأه [مائه] نوشته؛ یعنی محرم ۶۷۵ هجری» (هیئتی برزکی، ۱۳۸۳: ۱۸). این در حالی است که تاریخ کتیبه ۶۹۵ است، اشتباه وی از آنجا ناشی شده که واژه «تسعین» (نود) را به سبب شباهت رسم الخط، «سبعین» (هفتاد) خوانده است.

جهانی لالالون (lalalun) را زیر عنوان مزرعه و باغ آورده است (جهانی برزکی، ۱۳۸۵: ۴۰). خیرخواه مزرعه لالالون جزء ۲۸ مزرعه آباد برزک نام می‌برد (خیرخواه، ۱۳۹۵: ۱۱۱). وی چشمه لالالون را در کنار چشمه‌های گروس، چغاده و بُمبَزوجه جزء چشمه‌های غربی برزک و بالادست زیارت سراج‌الدین ذکر می‌کند که هرکدام از یک تا سه لیتر در ثانیه آبدهی دارند (همان: ۱۱۶).

۵. کتیبه قنات

بر بالادست تپه کوچک مقابل برکه و در ارتفاع ۷ تا ۸ از متری سطح آن، تخته‌سنگی به صورت افقی با زاویه تقریبی ۳۰ درجه قرار دارد که کتیبه‌ای از دوره ایلخانی بر آن کنده شده است که موضوع آن حفر قنات است (تصویر ۴).

تصویر ۴: موقعیت صخره در کنار حوضچه قنات

طول تقریبی این صخره حدود دو متر و نیم و عرض آن در عریض‌ترین بخش‌ها یک متر است. بر روی این صخره و در زاویه افقی، کتیبه‌ای عربی در سیزده سطر نوشته شده که به حفر و وقف قنات ابوالقاسم‌آباد توسط شخصی به نام «ابوالقاسم نراقی، زید بن ابوالقاسم» اشاره دارد.

البته همان طور که بیان شد، امروزه مزرعه و قنات مورد اشاره بدین نام نیست و در منابع دوره قاجاری و بعد از آن نیز نامی از آن نیامده است. این کتیبه در محرم سال ۶۹۵ نوشته شده است (تصویر ۵).

تصویر ۵: کتیبه وقف قنات

۱-۵. کیفیت کتیبه

طول این تخته سنگ آهنی، سه متر و نیم و پهنای آن در پهن ترین نقطه ۱۱۰ و در کوتاه ترین نقطه ۶۵ سانتی متر است که مربوط به بالاترین نقطه سنگ است. پهنای کتیبه در قسمت های بالایی ۷۰ و در پایین ۹۸ سانتی متر تا یک متر است. طول کتیبه ۲ نیز متر است. در نیمه بالایی، کتیبه ۷۰ سانتی متر طول دارد در حالی که از نیمه سنگ، عرض کتیبه به ۱۰۰ سانتی متر رسیده است. دلیل اصلی این امر معلوم نیست، چون در قسمت بالایی محدودیت جا وجود نداشته و احتمال دارد چون در میانه راه متوجه شده اند، فضای کافی برای نوشتن وجود نداشته است. عرض کتیبه را تا ۱۰۰ سانتی متر و تا لبه سنگ امتداد داده اند که البته باعث شده در دوره های بعد، برخی از حروف لبه سنگ تخریب شود. ارتفاع کلمات هر سطر بین ۱۰ تا ۱۲ سانتی متر و فاصله خطوط تقریباً ۱۰ سانتی متر است. در بخشی از کتیبه که بین سطر پنجم و ششم، شکستی طولی وجود دارد، این فاصله به بیش از ۱۶ سانتی متر رسیده و نشان می دهد که این شکستگی از همان دوران نیز کم و بیش وجود داشته است.

کتیبه به دلیل کیفیت سنگ و در معرض بودن آب و هوا و گرما و سرما و انسان و دور بودن از شهر و بی توجهی، آسیب زیاد دیده است و همچنان در معرض آسیب قرار دارد، لذا برخی از حروف کلمات به ویژه در قسمت لبه‌ها به کلی از بین رفته است. معمولاً بخش اعظم واژه برجای مانده و قابل تشخیص کلی است. در جاهایی نیز این تخریب، کلمه‌ای را نابود کرده و تشخیص آن مشکل است. همچنین فرسایش ناشی از آب و هوا و دیگر عوامل، برخی از کلمات را تا حدود زیادی محو کرده و کتیبه را هم‌رنگ زمینه نموده است. با این اوصاف، خوانش محتوای کتیبه تا حدود زیادی روشن است. برای رفع ابهامات نیز مقایسه با متون مشابه و کلماتی از این دست انجام شد. با این اوصاف، خوانش برخی کلمات و حروف، خالی از ابهام نیست. لذا هر ردیف از این کتیبه به صورت مجزا عکس برداری و ویرایش و در مقاله آورده شده تا خوانندگان نیز بتوانند آن را مورد مقایسه قرار دهند.

۲-۵. زبان و خط کتیبه

زبان کتیبه عربی است و در آن عبارتی فارسی به کار نرفته است، جز اینکه در بیان نام این قنات در عبارت قاسم‌آباد به ضرورت از پسوند مکان فارسی «آباد» استفاده شده است که در آن دوران نوشتن زال به جای دال در این گونه موارد متعارف بوده است؛ اما کلمه‌ای که فارسی دیگر این کتیبه، عبارت «ماه» است، برای بیان ماه پایانی حفر قنات است. با توجه به اینکه در زبان عربی از کلمه «شهر» استفاده می‌شود، این کار خطاست و شاید از روی سهو صورت گرفته است. نکته قابل اشاره بعدی، آوردن دو الف در نام «ابوالقاسم» است که در تمام موارد، بعد از واو به جای یک الف، دو الف آمده است. این کار گرچه خلاف معمول است، چون در سه موضع تکرار شده، شاید بتوان آن را قاعده‌ای ناشناخته یا خطایی آشکار از نویسندگان دانست. خط کتیبه نسخ است و با توجه به اینکه روی سنگ نوشته شده، کیفیت آن خوب و به تعبیر خوش‌نویسان، محکم و قوی است. این رسم الخط که در آن «ه» (دو چشم یا هوز) انتهایی به حروف «دال» و «ز» قبل از آن متصل می‌گردد، در خطوط دیوانی و تعلیق یا در خطی که بعدها شکسته نامیده شد، متداول است (عدل، ۱۳۷۹: ۲۲۹).

طبیعی است اگر چنین متنی را نویسنده روی سطح صاف یا کاغذ می‌نوشت، کیفیت بهتری داشت. با توجه به اینکه سنگ پر از ناهمواری و ناصافی است، فقط پوسته نازکی از آن برای نوشتن برداشته شده و کتیبه در دل سنگ عمقی ایجاد نکرده است. در واقع آنچه نوشته را از بقیه سنگ متمایز می‌کند، پوسته نازکی است که از قشر خارجی سنگ برداشته شده است.

۳-۵. متن کتیبه قنات و ترجمه

۱. بفضل الله و برحمته (تصویر ۶)
۲. امر بحفر هذه القنات الجديد [ه] ^۷ (تصویر ۷)
۳. المبارکه المدعوه ابوالقاسم (= ابوالقاسم) ^۸ آباذ (تصویر ۸)
۴. الامام العابد المزهّد، اكبر العلماء و الافاضل (تصویر ۹)
۵. ... المشايخ و المحققين (تصویر ۱۰)
۶. ملجأ الضعفا و المساكين (تصویر ۱۱)
۷. ابوالقاسم نراقی زيد بن ابوالقاسم (تصویر ۱۲)
۸. مادام الله فضله و برکته تقربا الى الله (تصویر ۱۳)
۹. طلباً لثوابه، غفرالله له و لوالديه (تصویر ۱۴)
۱۰. و لجميع المومنين و المومنات الذين «يسارعون» (تصویر ۱۵)
۱۱. فی الخیراه» لعمارها هذه (تصویر ۱۶)
۱۲. القنات «و هم لها سابقون»، فی تاریخ ماه محرم (تصویر ۱۷)
۱۳. شهور سنة خمس تسعين و ستمائه» ^{۱۰} (تصویر ۱۸)

۱. به فضل خدا و رحمتش
۲. امر کرد به حفر این قنات جدید
۳. مبارک، مشهور به ابوالقاسم آباد
۴. امام عابد زاهد، بزرگ دانشمندان و فاضلان
۵. ... و مشايخ و محققان
۶. پناهگاه ضعیفان و تهیدستان
۷. ابوالقاسم نراقی، زيد بن ابوالقاسم
۸. خداوند پاینده گرداناد که بخشش و برکت رسانی اش همواره برای تقرب به خدا
۹. و طلب پاداش الهی بوده است، خداوند ایشان و والدینش
۱۰. و همه مردان و زنان مؤمنی را که «یسارعون
۱۱. فی الخیرات» - به خاطر ساخت این
۱۲. قنات «و هم لها سابقون» بیامرزاد! در تاریخ ماه محرم
۱۳. از ماه های سال شش صد و نود و پنج

	<p>تصویر ۶: سطر اول</p>
	<p>تصویر ۷: سطر دوم</p>
	<p>تصویر ۸: سطر سوم</p>
	<p>تصویر ۹: سطر چهارم</p>
	<p>تصویر ۱۰: سطر پنجم</p>
	<p>تصویر ۱۱: سطر ششم</p>

DOI: 10.22052/KASHAN.2021.240713.0

	تصویر ۱۲: سطر هفتم
	تصویر ۱۳: سطر هشتم
	تصویر ۱۴: سطر نهم
	تصویر ۱۵: سطر دهم
	تصویر ۱۶: سطر یازدهم
	تصویر ۱۷: سطر دوازدهم
	تصویر ۱۸: سطر سیزدهم

۶. تحلیل محتوای کتیبه

بخش‌های کتیبه عبارت‌اند از: ۱. موضوع حفر قنات؛ ۲. معرفی بانی؛ ۳. دعا به بانی؛ ۴. تاریخ حفر قنات.

۱-۶. موضوع حفر قنات

در بخش اول و در سه سطر آغازین متن، گزارش حفر قناتی به نام قنات ابوالقاسم‌آباد آمده است که در آن به صورت مجهول، به امرکننده و بانی قنات اشاره دارد که در سطور بعد معرفی می‌شود. متضمن نام قنات نیز هست و معلوم می‌شود که بانی دستور حفر قناتی تازه داده و این قنات به نام وی به ابوالقاسم‌آباد نام‌بردار شده است، مانند بسیاری از مکان‌ها، مزارع و آبادی‌هایی که به نام سازنده و بانی آن شهرت می‌یابد؛ اما این بخش به مختصات یا نام جغرافیایی دیگری اشاره نمی‌شود. نام ابوالقاسم‌آباد که بر این قنات گذاشته شده، امروزه کاملاً مهجور گشته و بر این قنات و به هیچ نقطه جغرافیایی دیگری در این منطقه اطلاق نمی‌شود.

۲-۶. نام بانی: ابوالقاسم نراقی زید بن ابوالقاسم

در بخش دوم (سطر چهارم تا هفتم) به معرفی بانی قنات اشاره دارد که در آن با عنوان «ابوالقاسم نراقی زید بن ابوالقاسم» یاد می‌شود. از ابوالقاسم نراقی که امر به حفر این قنات کرده است اطلاعی جز آنچه در این کتیبه آمده نداریم، اما از آنچه آمده است کم‌وبیش جایگاه اجتماعی وی معلوم می‌شود. اصلیت وی از نراق بوده؛ شهری در نزدیکی برزک که عالم‌خیز بوده است. این شهر گرچه امروزه جزء شهرستان دلیجان است، از دیرباز مناسبات زیادی با شهر کاشان داشته و به نوعی جزء حوزه فرهنگی کاشان به حساب می‌آید، در این باره مهدی و احمد نراقی نمونه‌ای از مناسبات علمی و فرهنگی نراق با کاشان هستند.

ابوالقاسم نراقی نیز گویا از این دسته عالمان است که مناسباتی با مردم برزک از توابع کاشان داشته است. لقب امام نیز برای اهل سنت معنای خاصی دارد و برای کسی به کار می‌رود که در رشته‌های مختلف دین، استاد و محل رجوع عوام و خواص است. القاب دیگر نیز مانند عابد، زاهد، عالم و فاضل نیز کم‌وبیش در راستا و مکمل جایگاه امام است؛ اما لقب «شیخ» [المشایخ و المحققین]، به جایگاه عرفانی وی اشاره دارد و این القاب معمولاً درباره مشایخ و بزرگان تصوف به کار می‌رود؛ یعنی هم شیخ بزرگی است و هم اهل تحقیق به معنای اهل حقیقت و محقق به معنای صاحب دیده نه به معنای اصطلاحی امروز که به پژوهشگران علوم اطلاق می‌شود؛ بنابراین این ابوالقاسم احتمالاً یکی از بزرگان تصوف منطقه بوده است. عنوان ملجأ الضعفا والمساکین یا

پناهگاه فرودستان و تهیدستان نیز در همان راستاست؛ زیرا معمولاً مشایخ تصوف در آن دوران از جایگاه بلند دینی و اجتماعی برخوردار بوده و از این جایگاه برای کمک به توده مردم استفاده می‌کرده‌اند.

در این دوران در کاشان، تصوف رونق و روز بازاری داشته است و ما با دو شاخه تصوف منشعب از طریقه سهروردیه مواجهیم. در رأس یکی از این شاخه‌ها عبدالصمد نطنزی (وفات ۶۹۶) است که در حدود زمان حفر قنات از دنیا رفته و بزرگانی چون عبدالرزاق کاشانی (وفات ۷۳۵) و عزالدین محمود کاشانی (وفات ۷۳۶) از شاگردان وی بوده‌اند؛ دیگری شاخه کاموئیه یا پیرجماله است به رهبری عبدالسلام کامویی (وفات ۶۹۹) از اهالی کامو، که شیخ‌المشایخ سهروردیه در عراق عجم، یزد و کرمان بوده است (مشهدی نوش‌آبادی، ۱۳۹۸: ۱۱۹-۱۴۱). این هر دو شاخه هم در زمان حیات و هم پس از آن، تأثیر زیادی از خود برجای گذاشته‌اند. ابوالقاسم نراقی نیز اگر بزرگی از تصوف بوده است، احتمالاً مربوط به همین سهروردیه بوده که آن دروان نفوذ گسترده‌ای در منطقه کاشان و به‌طور کلی اقصانقاط دنیای اسلام داشته است.

ذکر این نکته خالی از فایده نیست که زیارتگاه سراج‌الدین مهم‌ترین زیارتگاه و قبرستان اهالی از دوره صفوی تاکنون است؛ در اسناد رسمی برزک از کوچه جنب این زیارتگاه به‌عنوان کوچه پاخونقا (پاخانقاه) یاد شده است و لذا امکان وجود خانقاه و مرکزی صوفیانه در برزک بسیار محتمل است. نکته قابل ذکر دیگر اینکه بنا بر نقل مشهور در بین اهالی، بخشی از آب قنات مورد بحث وقف زیارتگاه سراج‌الدین است؛ گرچه در سال‌های اخیر توجهی به این امر نمی‌شود.

جهانی برزکی نیز به نکته‌ای در ارتباط با سراج‌الدین و این قنات اشاره دارد. وی درباره اثر دو جای پا در تپه «سُوکه» برزک که مردم آن را جای پای سراج‌الدین می‌دانند، می‌نویسد: «مردم اعتقاد دارند این اثر جای پای امامزاده سراج‌الدین است که وقتی از مکانی به نام مزرعه لالون (مزرعه مورد بحث) که کمی بالاتر از تپه قرار دارد، عبور می‌کرده، جای پاها و عصایش در این مکان مانده است» (جهانی برزکی، ۱۳۸۵: ۶۹). لذا احتمال ارتباط بین ابوالقاسم نراقی با این زیارتگاه، فرض محتملی است، اما اثبات آن محتاج شواهد و نشانه‌های بیشتری است.

۳-۶. دعا و طلب خیر

بخش سوم کتیبه (سطرهای ۸ تا ۱۲) شامل انگیزه واقف و دعای خیر برای اوست که با هدف تقرب به خدا و درخواست توبه و استغفار، اقدام به حفر قنات کرده و هم برای وی و پدر و

مادرش طلب آموزش و رحمت می‌شود. همچنین برای بقیه مؤمنین و مؤمنات و دیگر کسانی که در حفر قنات یاری کرده‌اند، آموزش طلب می‌شود. همچنین در این دعا، آیه «أُولَئِكَ يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَهُمْ لَهَا سَابِقُونَ» (مؤمنون: ۶۱) را در دو پاره از متن متناسب با محتوا گنجانده‌اند؛ به بیان دیگر بین عبارت «يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ» و عبارت «وَهُمْ لَهَا سَابِقُونَ» به‌طرز هوشمندانه‌ای با عبارت «لعماره هذه القنات» پر شده و عبارت بومی‌سازی شده است، به‌جز اینکه در ابتدای آیه «اولئك» است اما در کتیبه به‌جای اولئك «الذين» آمده که با سیاق متن همخوانی بیشتری دارد. دعاهایی که پیش از این آیه آمده است نیز به‌لحاظ معنایی با روح حاکم بر سوره مؤمنون و محتوای آیات آن ارتباط دارد؛ زیرا سخن از خیرخواهی نراقی و طلب رحمت برای مؤمنین و مؤمنات است.

۴-۶. تاریخ و زمانه

حفر قنات چهارمین و آخرین بخش کتیبه (سطرهای دوازده و سیزده) به تاریخ پایان حفر قنات، محرم سال ۶۹۵ اشاره دارد؛ «فی تاریخ ماه محرم شهر سنة خمس تسعين و ستمائه». شیوه نوشتن تاریخ قدری نامتجانس و غیرمعمول است. معمولاً در عبارت‌های عربی و حتی فارسی به‌جای عبارت «تاریخ»، «سنه» می‌نویسند. نکته عجیب‌تر اینکه در این کتیبه عربی، عبارت فارسی «ماه» آمده است و نامأنوس می‌نماید؛ زیرا برای آوردن نام ماه از سال، در عربی از عبارت «شهر» استفاده می‌کنند. این هم سهوی است که به‌لحاظ بلاغت و عربی‌دانی قابل اغماض نیست و ایرادی وارد بر نویسنده یا تهیه‌کننده متن است.

سال ۶۹۵ از یک جهت اهمیت زیاد دارد، چون یک سال از آغاز حکومت غازان خان می‌گذرد. غازان خان (ح ۶۹۴-۷۰۳) جانشین ارغوان شاه (ح ۶۸۳-۶۹۰) بود که پس از نشستن بر تخت پادشاهی از مذهب بودایی دست کشید و اسلام آورد و توجه شایانی به اسلام و به‌ویژه مذهب تشیع داشت. یکی از کارهای معروف وی ساخت دارالسیاده‌ها به‌عنوان مرکزی علمی و خدماتی برای حمایت از کودکان و جوانان سادات بود که در شهرهای بزرگ و از جمله کاشان بنا کرد. توجه به مراکز مذهبی به‌ویژه مساجد نیز در این دوران چشمگیر است. در کاشان کتیبه‌های متعددی از این دوران به چشم می‌خورد که پیش‌تر از آن در دوره ایلخانی سابقه نداشته است. پس از وی نیز جانشینش سلطان محمد خداپنده (ح ۷۱۶-۷۰۳) معروف به الجایتو خان اقدامات غازان را پی گرفت.

از جمله مهم‌ترین این آثار در نزدیکی برزک، مجموعه مسجد، خانقاه و بقعه عبدالصمد نطنزی از ۷۰۴ هجری و پس از این تاریخ (نراقی، ۱۳۷۴: ۲۷۶) و مسجد علی قهرود از سال ۷۰۰ هجری است (همان: ۲۵۱). توالی تاریخ‌های ۶۹۵ و ۷۰۵ در برزک را باید به‌عنوان تأثیرات این حاکمان بررسی کرد. چون در این دوران، تغییر نگرشی در حاکمیت ایلخانان پدید آمد و توجه بیشتری به طبقه فرودست صورت گرفت و قوانینی در رابطه با حاکم و مردم و به‌طور کلی فرادست و فرودست وضع شد که توجه به نیازها و حقوق مردم عادی و کشاورزان را الزام می‌کرد. در دوره غازان خان، اقدامات و اصلاحات زیادی انجام شد. بناهای اسلامی و شخصیت‌های مذهبی به‌ویژه زاهدان و صوفیه مورد اقبال و توجه قرار گرفتند. وی دستور داد تا در همه روستاها حمام و مسجد، و در همه کشور بناهای عام‌المنفعه بسازند (بیانی، ۱۳۸۹: ۴۵۶-۴۶۴). ساخت دو مسجد در بخش علیا و سفلائی برزک می‌تواند در پی این فرمان عمومی ساخته شده باشد.

۵. کتیبه قنات و کتیبه‌های ایلخانی مسجد جامع برزک

نویسنده کتیبه قنات نامی از خود در پای این متن نیاورده است، اما شاید از روی قراین و مقایسه متن بتوان نویسنده احتمالی آن را شناخت. به نظر می‌رسد این کتیبه می‌تواند به‌نوعی با دو کتیبه سال ۷۰۵ هجری مساجد برزک ارتباط داشته باشد. همان‌طور که پیش‌تر بیان شد، در همین دوره و کمی بعد از این کتیبه، دو کتیبه تاریخ‌دار از برزک در دست داریم. یکی از آن‌ها مربوط به ساخت دو مسجد در بخش علیا و سفلائی آبادی است و دیگری کتیبه درب یکی از مساجد یعنی مسجد جامع برزک است که هر دو تاریخ ۷۰۵ هجری دارد. بر پایه اطلاعات فعلی، از بانی این دو مسجد اطلاعی نداریم، اما نویسنده کتیبه بنای مسجد و کتیبه در مسجد جامع، هر دو امضای «محمد بن ابی‌زید» دارد.

درباره نقوش و کتیبه‌های مسجد جامع و محمد بن ابی‌زید، در مقاله‌ای دیگر بررسی شده است (مشهدی و جیحانی: ۱۳۹۹، ۹۸-۸۷). شواهد و مستندات که در آن مقاله ارائه شده، نشان می‌دهد که محمد بن ابی‌زید از نوادگان محمد بن ابی‌زید هنرمند معروف ظروف و کاشی‌های زرین‌فام است.

وی در کتیبه مسجد جامع، خود را به‌اختصار «محمد بن ابی‌زید اللهم اغفر لایه» (تصویر ۱۹) و در کتیبه بنای مساجد علیا و سفلا معرفی کامل‌تری دارد: «وَفَقَّ مِمَّا أَمَرَ بِنَاءِ هَذِهِ الْمَسْجِدِينَ وَ

عمارتهما علیا و سفلی بفضل و توفیق الله تعالی، العبد الضعیف المحتاج الی رحمہ الله، محمد بن ابی زید بن ابی طاهر بن ابی زید بن محمد فی سنه خمس و سعمائه بخطه و ناقره» (تصویر ۲۰).

تصویر ۱۹: در مسجد جامع برزک کار محمد ابن ابی زید

مقایسه نحوه کتیبه‌نگاری بر روی آن دو متن چوبی و کتیبه قنات شباهت‌هایی بین آن‌ها را آشکار می‌کند. این کتیبه‌ها به لحاظ کیفیت با هم شباهت دارد؛ این شباهت در برخی حروف دیده می‌شود مانند حرف «ه» در کلمه الله و همین طور حرف «واو» در بخش‌های مختلف کتیبه. بنا بر این با توجه به شباهت این خطوط و نزدیکی مکانی و زمانی دو کتیبه مسجد جامع و کتیبه قنات، احتمال اینکه کتیبه قنات نیز توسط محمد بن ابی زید نوشته شده باشد، وجود دارد. به هر روی نویسنده این کتیبه همان نویسنده کتیبه‌های مسجد جامع باشد یا نباشد، در تحلیل کتیبه قنات باید به نزدیکی تاریخ آن با دو کتیبه تاریخ‌دار مسجد جامع نیز توجه داشت.

تصویر ۲۰: کتیبه وقف دو مسجد در برزک کار محمد بن ابی زید

۷. نتیجه‌گیری

کتیبه قنات لالالون یکی از اسناد مهم کشاورزی در دوره ایلخانی است و شاید به سبب موضوع حفر قنات در دوره ایلخانی منحصر به فرد باشد. بر اساس این کتیبه، یکی از بزرگان علم و دیانت قناتی را برای رفاه و آسایش مردم حفر نموده است و ما برای اولین بار با نام وی، ابوالقاسم

نراقی، آشنا می‌شویم. به لحاظ محتوایی نیز این کتیبه شامل چهار بخش حفر قنات، معرفی بانی، دعای خیر به او و تاریخ ساخت است. این کتیبه مربوط به اوایل حکومت غازان خان است و احتمالاً در راستای اصلاحات حقوقی و اجتماعی وی و در جهت توجه به فرودستان انجام شده است. ضرورت دارد در این باره مطالعات بیشتری در پهنه ایران فرهنگی انجام و آثار و کتیبه‌های تاریخی مربوط به این دوران بررسی شده و این فرض که غازان خان تحول عمیقی در توجه به مردم ایران و فرهنگ اسلامی صورت داده، مورد سنجش قرار گیرد. با توجه به اینکه دو کتیبه دیگر نیز وجود دارد که به ساخت دو مسجد در بخش علیا و سفلا اشاره دارد، نشان می‌دهد که برزک در این دوران، آبادی پررونقی بوده است.

تخته‌سنگی که کتیبه بر آن کنده شده، به شدت آسیب دیده و در معرض نابودی بیشتر است و ضرورت دارد برنامه حفاظت فنی برای آن صورت گیرد، درحالی‌که هنوز ثبت نشده و تحت آیین‌نامه‌های حفاظتی نیست. شایسته است نسبت به تغییرات نامتناسب منظر این کتیبه و مظهر قنات نیز توجه شود.

قدردانی

در پایان از یاری‌ها و همراهی‌های آقایان علی مولودی، عباسعلی کاردان، مرتضی طاهری، احمد صادقیان و مهدی حدادی در طول سال‌های بررسی این کتیبه سپاسگزاری می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

1. Barzok

۲. درباره تاریخ و آثار تاریخی برزک نک: مشهدی نوش‌آبادی، ۱۳۹۱: ۳۰-۵۳.
۳. درباره اطلاعات اجمالی باستان‌شناسی محوطه‌های مجاور برزک و تپه قلعه داخل بافت برزک که بیشتر آن‌ها فاقد گزارش نشر شده است، مدیون علی مولودی دکتری باستان‌شناسی و پژوهشگر باستان‌شناسی حوزه کاشان هستم.
۴. نظر سید مرتضی طاهری برزکی درباره وجه‌تسمیه این قنات.
۵. خیرخواه آبدهی این چشمه را یک تا سه لیتر در ثانیه می‌داند (خیرخواه، ۱۳۹۵: ۱۱۶).
۶. سپاسگزار آقای عباسعلی کاردان هستم برای جمع‌آوری اطلاعات مربوط به وضعیت فعلی مزرعه لالالون.
۷. «ه» از میان رفته است.
۸. سه جا در این کتیبه به نام ابوالقاسم اشاره شده و هر سه جا یک الف اضافه وجود دارد، شاید رسم‌الخطی معمول بوده و شاید سهو در کار بوده است، اما این نام به غیر از ابوالقاسم دلالت بر اسم دیگری ندارد.
۹. عمده آن شکسته شده و از روی باقی‌مانده حروف و مقایسه با متون دیگر باید «طلباً» باشد.

۱۰. سپاسگزار آقایان عمادالدین شیخ الحکامی، خسرو خلیق و حسین ایمانیان بیدگلی هستم که مرا در خوانش بهتر متن کتیبه یاری کردند.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. بیانی، شیرین (۱۳۹۸)، *دین و دولت در ایران عهد مغول*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۳. خیرخواه، سعید (۱۳۹۵)، «نظام آبیاری و اصطلاحات کشاورزی برزک»، *پژوهش‌نامه کاشان*، شماره ۱۷، ۱۱۰-۱۳۵.
۴. جهانی برزکی، زهرا (۱۳۸۵)، *برزک نگین کوهستان*، کاشان: مرنجاب.
۵. خسروی، محمدرضا، *طغیان نائیبان در جریان انقلاب مشروطه*، به اهتمام علی دهباشی، تهران: به‌نگار.
۶. صولت، فرهاد (۱۳۹۰)، «نویافته‌هایی از دوره ساسانی در کاشان»، *باستان‌پژوهی*، سال چهارم، شماره ۸ و ۹، ۹۷-۱۰۲.
۷. عدل، شهریار (۱۳۷۹)، «یک جفت کاشی دوآتشه یادبود از کاشان»، *مجموعه مقالات هنر و جامعه در جهان ایرانی*، تهران: توس.
۸. کلانتر ضرابی، عبدالرحیم (۱۳۷۸)، *مرآة القاسان یا تاریخ کاشان*، به انضمام یادداشت‌هایی از اللهیار صالح، به‌کوشش ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
۹. مدرسی طباطبایی، سید حسین (۱۳۶۴)، «کتابچه حالات و کیفیت بلده و بلوکات و مزارع دارالمؤمنین کاشان»، *قم‌نامه*، به‌کوشش کتابخانه مرعشی.
۱۰. مدنی کاشانی، عبدالرسول (۱۳۷۸)، *تاریخ اشرار کاشان*، به اهتمام حسینعلی پور مدنی، کاشان: مرسل.
۱۱. مشهدی نوش‌آبادی، محمد (۱۳۹۱)، «آثار، اسناد و کتیبه‌های تاریخی برزک»، *پژوهش‌نامه کاشان*، شماره ۹، ۳۰-۵۳.
۱۲. _____ (۱۳۹۸)، «عبدالسلام کامویی؛ شیخ‌المشایخ سهروردیه در عراق عجم، یزد و کرمان»، *ادیان و عرفان*، دوره ۵۲، شماره ۱، ۱۱۹-۱۴۱.
۱۳. مشهدی نوش‌آبادی، محمد و جیحانی، حمیدرضا (۱۳۹۹)، «آثار چوبی باقی‌مانده از مسجد جامع برزک، مطالعه کتیبه‌های نویافته و معرفی هنرمندی از تبار ابوزید»، *هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی*، دوره ۲۵، شماره ۳، ۸۷-۹۸.
۱۴. نراقی، حسن (۱۳۷۴)، *آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز*، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۱۵. هیئتی برزکی، محمد اسماعیل (۱۳۸۵)، *سیری در تاریخ برزک*، قم: حسنین(ع).